

УДК 655.3.06(03)“191/192”

Функції українських довідкових видань перших десятиліть ХХ ст.

Кравченко О.Л.

*Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Луганськ, Україна*

У статті охарактеризовано функції довідкових видань в Україні перших десятиліть ХХ ст. На основі аналізу передмов, рецензій, наукових і публіцистичних статей показано, як формувалось розуміння функціонального призначення цього виду видань. Проведене дослідження довело, що довідкові видання задовольняли потребу людей в інформації, виступали засобом суспільної комунікації, фіксували мовні норми, широко використовувались у навчальному процесі, впливали на формування національної свідомості.

Ключові слова: довідкове видання, вид видання, функція, термінологічний словник, рецензія.

Протягом перших десятиліть ХХ ст. унаслідок активізації соціального життя, кардинальних політичних змін відбувається розвиток національних культурних процесів в Україні, зокрема інтенсифікується видавнича справа. У цей час зростає кількість видавничих осередків і розширюється їхня географія, урізноманітнюється асортимент видавничої продукції, що впливає на уточнення типологічних кордонів, вироблення редакційно-видавничих вимог до різних видів літератури. Серед масиву друкованої продукції актуалізуються довідкові видання, котрі подають систематизовані короткі відомості наукового чи прикладного характеру.

Вивченню довідкових видань в Україні в історичному аспекті присвячені розвідки К. Гориславець, Н. Демчук, О. Романюк, О. Усатюк, Н. Черниш, в яких висвітлюється історія розвитку цього виду видань і проблеми становлення методики їх укладання. Проте з'ясування функцій довідкових видань окресленого періоду, що є метою статті, не було предметом дослідження українських науковців. У передмовах до видань, рецензіях на них, наукових і публіцистичних статтях кристалізувалося розуміння функціонального призначення довідників. Цей процес надалі впливав на становлення типології довідкових видань, їхньої макро- і мікроструктури.

Усвідомлюючи важливість укладання довідкових видань, за цю роботу бралися найкращі наукові сили України – М. Грушевський, А. Кримський, О. Курило, В. Левицький, П. Тутковський, Гр. Холодний, О. Яната та ін. За підрахунками Гр. Холодного, на 1928 р. лише над термінологічними словниками працювали 3 академіки, 44 професори, 40 викладачів вишів, 6 директорів наукових установ, 12 наукових співробітників [13]. Укладанням словників займалося Наукове товариство імені Шевченка у Львові, а згодом у Києві, яке з серпня 1918 р., коли при його Природничій секції було засновано Термінологічну комісію, очолило роботу в термінологічній справі. У травні 1920 р. на основі Термінологічної комісії НТШ і Правописно-термінологічної комісії УАН постав Інститут української наукової мови УАН. Довідкові видання ставали результатом копії, на-

полегливої, самовідданої праці українських науковців, свідчили про науковий потенціал української нації.

Визнання української мови основним засобом комунікації спричинило появу різних видів довідкових видань, покликаних задовольняти потребу людей в інформації. У передмовах майже всіх видань і рецензіях на них головною функцією визнавалося залучення широких кіл читачів до знань, їх передачу найкоротшим шляхом довідкових видань. Скажімо, у передньому слові “Від складачів” “Російсько-українського фразеологічного словника” В. Підмогильного і Є. Плужника зазначалося: “Гостру потребу на систематизовану фразеологію української ділової мови відчуваємо аж надто гостро по наших установах. Відбувши курси українізації, засвоївши елементи морфології української мови та її синтакси, радянський службовець, проте, безсилий проти «мовних штампів» звиклої російської мови, не маючи під рукою не тільки остаточно фіксованої української ділової фразеології, а навіть того матеріялу, що давав би йому хоч навід, коли не нормативну відповідь” [6].

Наголошення на задоволенні практичних інформаційних потреб споживачів з різних галузей знань зустрічаємо й у вступному слові “Від Природничого відділу” до “Російсько-українського словника військової термінології” С. та О. Якубських: “Цей словник має на оці передусім суто практичні потреби. Його призначення бути «додатковою книгою» для широких кол нашого громадянства, що потребує певної термінології не тільки з якоїсь вузької спеціальності, але й термінології з усіх наук, що з ними має справу в практичному житті” [7]. З наведеної цитати бачимо, що з інформаційною функцією тісно пов’язувалася комунікативна. Довідкові видання повинні були надавати знання про словниковий склад рідної (у разі перекладних словників – чужої) мови як про засіб спілкування, водночас забезпечуючи інформаційні процеси в суспільстві (у науковій, технічній, діловій, освітній та інших галузях).

Наступною важливою функцією довідкових видань стало унормування української мови. Через відсутність державності, розмежування українських земель, неодноразову заборону української мови, русифікаторську політику або вплив польської мови українці не мали змоги виробити загальноприйняті правила реалізації мовної системи, які б закріпилися у процесі суспільної комунікації. Характеризуючи ситуацію з довідковими виданнями цього періоду, М. Галин писав: “І ось трапилось те, що треба було передбачати заздалегідь, а саме: усі словники складено не за одноцільним пляном і зразком, іноді з суперечною, неполадною термінологією, з сумішкою в значній мірі запозичень зі споріднених, сусідських мов. Що плян словників не одноманітний, то це ще не аби яка шкода, а прикро бачити в українських словниках чужерідні, здебільшого московські й польські вислови, які визнають автори нібито українськими” [1, с. 187].

Закріплення мовної норми в певній галузі розглядалося як одне з головних завдань при укладанні словників, а правильне відтворення слова – основною ознакою якісного видання, на що звертали увагу під час його рецензування. Наприклад, аналізуючи “Російсько-Український словник” С. Іваницького і Ф. Шумлянського, М. Йогансен зауважував: “Хибує також частина перекладова. Російські дісприкетники передаються, оком не моргнувши, формами на -чий. У багатьох випадках намість українських даються російські слова; точніше сказати автори намагалися подати стемнісінький переклад даного слова й не знаходячи подекуди того самісінького відтінку в українській мові, подавали створене на російській штаб «точно» слово; що правда на це саме хибують мало не всі наші перекладачі, намагаючись *буквально* (курсив автора. – О. К.) передати руський текст” [3, с. 9].

Через невиробленість української термінології серед науковців, освітян і практиків побутували неузгоджені терміни, часто запозичені з російської мови, тому віталось формування терміносистеми на власне українському ґрунті: “Ся термінольоґія,

– писав В. Щербаківський, рецензуючи «Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка», – незвичайно цікава і корисна, бо тут немає нічого видуманого автором, а тільки добросовістні записи від народа і навіть додано назви сіл де якийсь термін записано; – завдяки сьому ся праця однаково цікава як для натураліста, так і для фільольога і однаково користна. <...> З того виробив ся цілий словничок німецько-український приблизно в 6 000 слів, а найбільш цінну частину його становить термінологія народня. Тут зараз виявило ся і багатство української мови і повнота та докладність її, котра в сім разі перевищає німецьку, бо часто на оден німецький термін відповідає 10 україн., а раз навіть 22” [14, с. 410].

Унаслідок суспільно-політичних особливостей розвитку української нації терміносистема української мови розроблялася переважно в галузі філологічних наук, тому серед науковців існувала думка про неможливість становлення термінології на народній основі. Термінологічні словники цього періоду заперечували такий погляд, доводячи багатство й розробленість української мови. У передмові до свого “Словника геологічної термінології” академік П. Тутковський писав: “Слова не повинні куватися штучно. Мова взагалі є живий організм, що живе своїм життям і не є штучним витвором; усі штучні мови (ріжні воляпюки та есперанто) були завжди мертворожденими і нежиттєздатними. Кування нових слів не може бути доручено вченим природникам, які не мають досить філологічного досвіду. Природнича термінологія в дійсности існує в народі. Неможливо ігнорувати і занедбати словних скарбів (розрядка автора. – *О. К.*), що безперечно існують в народній мові; в ній є дуже гарні і яскраві вирази; треба лише завдати собі труду – ознайомитися з тими скарбами, пильно розшукати і науково-критично вивчити їх” [8, с. 5]. Тож довідкові видання, що формувалися на власне українському ґрунті, виконували ідентифікаційну функцію, виявляючи своєрідний мовний “портрет” українців у часовому і просторовому вимірах, в якому відображалися соціальні, культурні, естетичні та інші особливості народу.

Згодом принцип народності при укладанні термінологічних словників відбився в “Інструкції для укладання словників ІУНМ”, перший пункт якої сформульовано так: “У наукових термінологічних словниках ІУНМ об’єкт вивчення є українське слово, отже реєстр термінів, що лягає в основу кожного словника, повинен бути український” [2, с. 66]. При ІУНМ створено Бюро народних термінологічних матеріалів, завданням котрого було збирання народних термінів.

Таким чином, публікація довідкових видань свідчила про розвиток української літературної мови як вищої форми загальнонародної національної мови, котра характеризувалася обов’язковими для всіх носіїв сталими нормами.

Формування української наукової термінології впливало на подальший розвиток усіх галузей науки, про що в листопаді 1928 р. у доповіді “Стан та перспективи наукової роботи Інституту Української Наукової Мови” Раді УАН заявив керівник ІУНМ Гр. Холодний: “Коли безперечною аксіомою стає формула, що добра наукова термінологія є ознака культурної достиглости народа, то для нас не меншу очевидність має формула обернена: розвиткові науки та її засвоєнню в великій мірі повинна сприяти добра наукова мова й наукова термінологія” [13]. Відтак передбачалося, що ІУНМ буде спрямовувати розвиток української наукової мови.

Якщо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. довідкові видання розширювали діапазон українського друкованого слова, стверджували українську мову як мову наукового спілкування, то в 20-х роках вони почали відігравати роль міжнародної наукової комунікації, засвідчуючи розширення читацької аудиторії українських видань. Як писав І. Огієнко в рецензії на “Українсько-російський словник” В. Дубровського, “в словнику українсько-російським, та ще й невеликім, у нас тепер пильна потреба.

Народжується новий читач, українську книжку читає тепер більше людей, читають не тільки свої, але й наші сусіди. Збільшується українська література – не тільки красне письменство, але й література наукова, література, що з нею мусить рахувати ся не тільки свій вчений. Гарний невеличкий словник тут кожному став би у великій пригоді” [5, с. 200].

Слід зауважити, що до укладання довідкових видань бралися люди, не обізнані з методикою створення такого виду видавничої продукції, особливо це стосується термінологічних словників. На думку О. Усатюк, характерною ознакою лексикографічного процесу доби визвольних змагань була “локальність” довідників [11]. Випущені на периферії словники науковці характеризували як здебільшого “невдалі спроби, а часом і зовсім неграмотні писання” [12, с. 14], а деякі довідкові видання 20-х рр. ХХ ст. отримали розгромні відгуки. Позитивною стороною цього процесу було те, що довідники свідчили про відродження української народу, впливали на становлення національної свідомості, виступаючи чинником самоідентифікації нації. Ситуацію в термінологічній справі 1917 – 1918 рр. Гр. Холодний охарактеризував так: “Мабуть не було таких освітніх установ, що могли зовсім обминути термінологічне питання. У цій справі відбилося те *нервово кипіння, що охопило тоді все українське життя до найдальших його глибин* (курсив наш. – О. К.). Термінологічні гуртки та комісії виникали десятками. З осередків організованої праці такого характеру можна назвати, перш за все, Полтаву, де одразу після лютневої революції почала працювати за проводом В. Ніколаєва Термінологічна Комісія при Музеї ім. Скаржинської, особливо інтенсивно при його Природничому Відділі. Тут брало участь чимало співробітників самого Музею, Дослідної Станції, Метеорологічного Бюро. Робота зв'язана була переважно з видавничою діяльністю Губерського Земства й Музею. Помітна була також робота при Бюро Педагогічній Полтавського Губерського Земства, де працювали Предметові Комісії для складання шкільних програм і підручників, хоч ця робота й не була такою систематичною, як робота при Музеї” [12, с. 13].

Формуванню уявлення про національну неповторність, своєрідність духовних і культурних цінностей українського народу й виробленню таким чином світоглядних засад українства сприяли перші тематичні довідкові видання, наприклад, “Матеріали до словника українських граверів” П. Попова (1926), “Десять років української літератури. 1917 – 1927” А. Лейтеса і М. Яшека (1928). Щодо останнього С. Ляшко зазначає, що цей біобібліографічний показчик дозволив “створити образ літератури конкретного часу: її інтелектуальний і людський потенціал, літературна карта України, літературні течії, культура взагалі в різноманітності її можливостей, організаційна структура літературного життя, особливості видавничої справи тощо” [4, с. 393].

Відсутність системи навчальної літератури для різних рівнів освіти спонукала до активного використання довідкових видань у процесі навчання. Їхнє значення при вивченні рідної мови ще в 1898 р. наголошував С. Єфремов: “В наш час, коли у нас немає національної школи, а тим самим – нема спроможности систематично вчити рідну мову, словар української мови мусить відігравати дуже важну роль” [9, с. 111]. Про розуміння важливості освітньої функції довідкових видань свідчить порушення цієї проблеми в пресі. Аналізуючи розвиток української наукової термінології, Гр. Холодний у розвідці “До історії організації термінологічної справи на Україні” коротко переповідає статті О. Янати і М. Грушевського, розміщені на сторінках московського видання “Промінь” за 1917 р. У статті “Негайна справа в розвитку української науки і школи” О. Яната прогнозував неминучий розвиток української школи, яка має підготуватися до змін, а для цього повинна мати усталену наукову мову, відтак впливала потреба в термінологічних словниках. Продовженням порушеної теми стали розмірковування М. Грушевського, котрий, “згоджуючись, що справи неможна відкладати, «спихаючи її на інші, вільні, мовляв, кращі часи»”, убачав завдання на-

уковців “в використанні зібраного вже, приготованого, виробленого до творчої роботи над шкільною і популярною літературою” [Цит. за: 12, с. 12–13].

Особливо актуальним залучення довідкових видань до навчального процесу стало під час українізації, коли вища школа переходила на українську мову викладання, відповідно, студенти потребували термінологічних словників, звідки “мали б змогу черпати потрібний термінологічний матеріал, щоб користати з тих підручників та поточної технічної літератури, що виходить українською мовою” [10, с. 87].

Невизначеність типологічних кордонів між навчальною й довідковою літературою, свідомою настановою використання останньої з навчальною метою виявлялася в назвах деяких видань. Зокрема книжка Б. Ігнат'єва “Весняна флора. Визначник весняних рослин. Підручник для лабораторних занять, біологічних екскурсій і для самоосвіти” (Харків : ДВУ, 1924) і М. Котова “Весняний провідник в околицях м. Харкова. (Рослинний та тваринний світ). Підручник для шкільних екскурсій та самоосвіти” (Харків : ДВУ, 1925) поєднують у назві два види видань, хоча на сучасному етапі ці видання можна трактувати як довідники.

Таким чином, довідкові видання перших двох десятиліть ХХ ст. задовольняли потребу людей в інформації, виступали засобом суспільної комунікації, фіксували мовні норми, широко використовувались у навчальному процесі. Надалі окреслені функції закріпилися за цим видом видань. Формування національної свідомості, духовних і культурних цінностей, віддзеркалення рівня науки й культури нації за допомогою довідкових видань стало актуальним із здобуттям Україною незалежності.

Список літератури

1. Галин М. [Рецензія] / М. Галин // Літературно-науковий вісник. – 1927. – Т. 92. – Кн. 2. – С. 187 – 191. – Рец. на кн.: Лукасевич Є. Анатомічний словник : матеріали. – Львів / накл. автора. З друкарні Наукового Т-ва ім. Шевченка, 1926.
2. Інструкція для укладання словників ІУНМ // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 66 – 72.
3. Йогансен М. Сучасні українські словники практичного вжитку / М. Йогансен // Нова книга. – 1925. – Ч. 7 – 8. – С. 9 – 10.
4. Ляшко С. М. Біобібліографічний покажчик “Десять років української літератури. 1917 – 1927” А. Лейтеса і М. Яшека : предметна галузь і можливості використання в гуманітарних дослідженнях / С. М. Ляшко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. ХІХ. – С. 393 – 403.
5. Огієнко І. [Рецензія] / І. Огієнко // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 46. – Кн. 4. – С. 200 – 205. – Рец. на кн.: Українсько-російський словник В. Дубровського / ред. І. Стешенка. – К. : Час, 1909.
6. Підмогильний В. Російсько-український фразеологічний словник [Електронний ресурс] / В. Підмогильний, Є. Плужник. – Режим доступу: [http://r2u.org.ua/data/Російсько-український%20фразеологічний%20словник%20\(1928\).pdf](http://r2u.org.ua/data/Російсько-український%20фразеологічний%20словник%20(1928).pdf)
7. Російсько-український словник військової термінології / [упорядк. С. та О. Якубські] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eudusa.org/NTShOnline/Book7.pdf>
8. Словник геологічної термінології / [упоряд. Тутковський П. А.]. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2008.
9. Spectator. З російської України // Літературно-науковий вісник. – 1898. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 107 – 112.
10. Туркало К. [Рецензія] / К. Туркало // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 87 – 91. – Рец. на кн.: Дубровський В. Російсько-український технічний словник. – Видання друге, змінене та доповнене. – К., 1920.

11. Усатюк О. З історії формування джерельної бази словників української ділової мови початку ХХ ст. / Олена Усатюк // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Т. 111 : Філологічні науки. – С. 56 – 60.

12. Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні / Гр. Холодний // Вісник Інституту української наукової мови. – 1928. – № 1. – С. 9 – 20.

13. Холодний Г. Стан та перспективи наукової роботи Інституту Української Наукової Мови [Електронний ресурс] / Г. Холодний. – Режим доступу : http://www.movahistory.org.ua/wiki/Холодний_Г._Стан_та_перспективи_наукової_роботи_ІУНМ

14. Щербаківський В. [Рецензія] / В. Щербаківський // Літературно-науковий вісник. – 1909. – Т. 46. – Кн. 5. – С. 410 – 411. – Рец. на кн.: Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового Товариства імени Шевченка / під ред. І. Верхратського, д-ра В. Левицького і д-ра С. Рудницького. – Т. XII. – Львів, 1908.

Кравченко Е. Л. Функции украинских справочных изданий первых десятилетий ХХ ст. // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» – 2012. – Т.25 (64). – № 4. Часть 1. - С.165-170.

В статье охарактеризованы функции справочных изданий в Украине первых десятилетий ХХ в. На основе анализа предисловий, рецензий, научных и публицистических статей показано, как формировалось понимание функционального назначения этого вида изданий. Проведенное исследование показало, что справочные издания удовлетворяли потребность людей в информации, выступали средством общественной коммуникации, фиксировали языковые нормы, широко использовались в учебном процессе, влияли на формирование национального сознания.

***Ключевые слова:** справочное издание, вид издания, функция, терминологический словарь, рецензия.*

Kravchenko E. Functions of ukrainian reference books of the first decades of the twentieth century. // Uchenye zapiski Tavricheskogo Natsionalnogo Universiteta im. V.I. Vernadskogo. Series «Filology. Social communications». – 2012. – V.25 (64). – № 4. Part 1. – P. 165-170.

The article described the function reference books in Ukraine the first two decades of the twentieth century. Based on the analysis of the prefaces, reviews, scientific publications shows how been formed understanding of the functional purpose of this type of publication. The study showed that the reference books to satisfy people's need for information, were a means of social communication, fixed linguistic norms, used in the learning process, influenced the formation of national consciousness.

***Key words:** reference book, the type of publication, function, terminological dictionary, review.*

Поступила до редакції 25.09.2012 р.